

GEMENGD HUWEN, NATIONALITIT EN DE VERSCHILLEN VOOR MANNEN EN VROUWEN

Poolse oudgedienden en *Ostarbeiterinnen* in België tijdens de Koude Oorlog

Mixed marriages, citizenship and the differences for men and women. Polish ex-combatants and *Ostarbeiterinnen* in Belgium during the Cold War

In the aftermath of World War II, Polish soldiers who had liberated parts of Flanders and Ostarbeiterinnen, Eastern European women who had been employed in the Nazi war industry, arrived in Belgium and married Belgian citizens. Belgian law required women, who married a foreigner, to exchange their original citizenship for that of their husbands. Scholars assume that derivative citizenship worked to immigrant women's advantage, because they were granted the citizenship of the settlement country. My examination, however, made clear that in most daily practices, Ostarbeiterinnen were in a less advantageous position than Polish soldiers. I argue that scholars should focus on various context specific factors, the marriage contract, concepts of gendered citizenship, migration and naturalisation policies, the dual nature of citizenship and the geopolitical situation, in order to discover a framework of sometimes contradicting possibilities based on dominant gender presumptions in policy and daily practices that shaped different (dis)advantages for men and women with regard to the consequences of their marriages and citizenship on their lives.

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog kwamen twee groepen migranten naar België. Dat waren ten eerste ongeveer 300 Poolse soldaten die in dienst van de geallieerden delen van Vlaanderen hadden helpen bevrijden en ten tweede ongeveer 4000 *Ostarbeiterinnen*, vrouwen uit de Sovjet-Unie die na hun verplichte tewerkstelling in Duitsland met een Belgische man naar België reisden. Deze migranten hadden veel gemeen. Zij trouwden in de eerste jaren na de bevrijding met een Belgische partner. Bovendien vond hun migratie en vestiging plaats tegen de achtergrond van de Koude Oorlog. Deze geopolitieke context maakte het voor hen moeilijker terug te keren naar hun geboortestreek of er zelfs maar op bezoek te gaan. Het belangrijkste verschil

tussen beide groepen was dat het in het ene geval ging om mannen en in het andere om vrouwen.

Dit artikel belicht hoe de vooronderstellingen met betrekking tot *gender*, die in het Belgische vreemdelingenrecht en haar nationaliteitsbeleid besloten lagen, voor deze migrantenmannen en -vrouwen wettelijke verschillen creëerden. Het toont ook hoe Poolse soldaten en *Ostarbeiterinnen* in de praktijk met deze verschillen omgingen en welke socio-economische gevolgen dat met zich meebracht voor hun aankomst en vestigingsproces.

Twee groepen migranten

De Eerste Poolse Pantserdivisie werd in de jaren dertig opgericht in Polen. Na de inval van de Sovjet-Unie in september 1939 ontvluchtte ze Polen en trok via Zuid-Europa en Frankrijk naar Groot-Brittannië. In augustus 1944 werd ze onder Brits commando ingezet voor de bevrijding van Noord-Frankrijk, België en Nederland. Ze trok zestien dagen door Vlaanderen en bevrijdde er verschillende steden en gemeenten.¹ De soldaten werden bij de Belgische bevolking ondergebracht, waar velen een Vlaams meisje leerden kennen. Na haar veldtocht door Nederland hoopte de divisie verder te trekken naar Polen, maar het Verdrag van Jalta, waarin Polen tot de Sovjetinvloedsfeer gerekend werd, stak hier een stokje voor. De divisie functioneerde twee jaar als bezettingsleger in Duitsland alvorens ze werd ontbonden. Tegen die tijd hadden ongeveer 300 soldaten een huwelijk gesloten met een Vlaamse.² De meesten hebben zich naderhand in één van de bevrijde gemeenten gevestigd.

De tweede groep migranten bestond uit jonge vrouwen die na de Duitse inval in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 werden gedeporteerd naar Nazi-Duitsland en tewerkgesteld in de oorlogsindustrie of landbouw.³ De *Ostarbeiterinnen* waren hoofdzakelijk Oekraïense en in mindere mate Russische en Wit-Russische vrouwen. Zij maakten het merendeel uit van de 2,5 miljoen Sovjetarbeiders en bezetten, na Joden, zigeuners en homoseksuelen, de laagste sport op de hiërarchische ladder van het Nazi-regime.⁴ Tijdens het werk kwamen de vrouwen in contact met West-Europese gedeporteerden, vrijwillige arbeiders of krijgsgevangenen. Hoewel een vriendschappelijke omgang verboden

1. Guy Van Poucke, *La première division blindée Polonaise en Belgique: "Non omnis moriar"* (Brussel 1990).

2. Idesbald Goddeeris, *De Poolse migratie in België 1945-1950. Politieke mobilisatie en sociale differentiatie* (Amsterdam 2005) 43-50.

3. Friedrich Stamp, *Zwangsarbeit in der Metallindustrie 1939 – 1945. Das Beispiel Mecklenburg-Vorpommern* (Berlin 2001) 6.

4. Ulrich Herbert, 'Zwangsarbeiter in der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945. Ein Überblick' in: *De verplichte tewerkstelling in Duitsland = Le travail obligatoire en Allemagne, 1942-1945* (Brussel 1993) 165-180, 168-171.

was, ontsponnen zich talrijke liefdesrelaties. Ongeveer 4000 *Ostarbeiterinnen* besloten bij de Amerikaanse bevrijding de snelste route uit Duitsland te kiezen en hun Belgische vriend naar diens vaderland te volgen, in plaats van te wachten op repatriëring naar huis om daar mogelijk van collaboratie beschuldigd te worden.⁵ Een aantal onder hen sloot reeds in Duitsland een huwelijk, de meesten trouwden in België en allen vestigden zich in de geboortestreek van hun echtgenoten.⁶

Methode en bronnen

Om dit onderzoek te kunnen verrichten maakte ik een gedeeltelijke reconstructie van de twee migrantengroepen, consulteerde vervolgens de individuele dossiers van deze migranten in overheidsarchieven en interviewde een aantal migranten. Zo kon ik vaststellen welke criteria de Belgische staat hanteerde om vreemdelingen toe te staan zich te vestigen en de Belgische nationaliteit te verkrijgen en hoe migranten hiermee omgingen.

De ongeveer 300 Poolse oudgedienden kenden elkaar goed dankzij hun geconcentreerde bewoning en veelvuldige aanwezigheid op herdenkingsplechtigheden. Via de ledenlijsten van hun migrantenorganisaties en artikelen in migrantenbladen verzamelde ik namen van oudgedienden die actief waren in verenigingen, en dankzij de informele netwerken van overlevenden kon ik persoonsgegevens opsporen van oudgedienden zonder verenigingsengagement.⁷ Mocht er een correlatie opduiken tussen verenigingsengagement en de nationaliteitsverwerving van oudgedienden, dan kon deze tweede bron die nuanceren. De zoektocht leverde me 62 namen op van oudgedienden waarvan ik 51 vreemdelingendossiers en 52 naturalisatiedossiers terugvond.⁸ Spellingfouten bij de omzetting van Poolse namen naar het Nederlands en Frans en het feit dat de persoonsgegevens bewaard worden in een niet nauwkeurig bijgehouden fichebak, verklaren waarom niet alle dossiers op te sporen bleken. De vreemdelingendossiers bevatten informatie over de individuele toelating op het Belgische grondgebied en de rechtspositie van migranten tijdens hun eerste jaren in België. De naturalisatiedossiers bestaan onder meer uit een persoonlijke aanvraag tot naturalisatie, afschriften van belas-

5. *Ibidem*, 175.

6. Machteld Venken en Idesbald Goddeeris, 'The nationalization of identities: Ukrainians in Belgium, 1920-1950', *Journal of Ukrainian Studies* 31 (2006) 89-115, 98.

7. Archief Belgische Vereniging voor Poolse Oudstrijders, Pastoor Steenssensstraat 109, Beveren (Waas), map leden; Archief Divisiekring Benelux, map leden; *Tygodnik Polski* (Parijs 1957-1976), *Kombatant Polski* (Genk 1964-1968), *Wolne Słowo* (Merelbeke – Oudenaarde 1989-2004).

8. Rijksarchief, Naturalisatiedossiers (verder Natdos.); Archief Vreemdelingenpolitie, individuele vreemdelingendossiers (verder Ind. vrp.).

tingsaangiften, een kopie van het strafblad en een screeningsrapport van de Procureur des Konings. Hoe later de oudgediende de naturalisatie aanvroeg, hoe meer gegevens er in het dossier terug te vinden zijn. Tevens nam ik tussen juli 2005 en februari 2006 twaalf interviews af. Op dat moment waren er nog een achttiental oudgedienden in leven, maar zes waren te ziek of niet bereid om te spreken. Deze getuigenissen leverden me informatie op over de omgang met hun wettelijk statuut in België en Polen.

Ostarbeiterinnen zijn talrijker en wonen, in tegenstelling tot de oudgedienden, verspreid. Bovendien beschikt hun grootste migrantenorganisatie, de Vereniging voor Sovjetburgers, niet over namenlijsten. Daarom heb ik mijn onderzoek gericht op een stad waar ik enkele *Ostarbeiterinnen* had weten op te sporen en waar ook vele oudgedienden zich gevestigd hadden: Antwerpen.⁹ Aan de hand van de burgerlijke huwelijksregisters ging ik na welke Russische, Oekraïense of Wit-Russische jonge vrouwen in 1945 in Antwerpen huwden met een Belg. Van de 79 vrouwen uit de burgerlijke huwelijksregisters vond ik 65 vreemdelingendossiers terug. Aangezien zij door hun huwelijk de Belgische nationaliteit verwierven, zijn de gegevens in deze dossiers meestal beperkt tot formulieren opgemaakt bij binnenkomst en eventueel later vertrek. Meer informatie over hun migratie, vestigingsproces en bezoek aan thuisland verkreeg ik door twaalf interviews afgenomen tussen september 2005 en februari 2007. Waar oudgedienden zeer enthousiast meewerkten aan dit onderzoek, bleken *Ostarbeiterinnen* veel minder bereid te spreken en het was bijgevolg moeilijk respondenten te vinden. Net als bij de oudgedienden komen zij uit verschillende delen van Vlaanderen (slechts drie uit Antwerpen) en zijn ze niet allemaal aangesloten bij een migrantenvereniging.

Migratie, nationaliteit en *gender*

Ondanks de rijke migratiegeschiedenis, nam historisch migratieonderzoek in België pas een start bij de politieke polarisatie van het migratiedebat in de jaren zeventig. Het domein van de politieke migratie en het migratiebeleid werd daarbij als eerste verkend.¹⁰ Vanaf het begin besteedden migratiehistorici aandacht aan de positie van vrouwen, maar er was zelden sprake van een

9. Alle districten van Antwerpen met uitzondering van Wilrijk.

10. Leen Beyers en Machteld Venken, 'Geschiedenis van integratie? Een historische kijk op vestigingsprocessen na migratie', *Mededelingenblad van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis* 28 (december 2006) 12-17; Frank Caestecker, 'Historiografie van de migratie, mainstream geschiedschrijving of onderzoek in de marge?', *Mededelingenblad* 25 (2003) 13-20.

genderanalyse.¹¹ De kruisbestuiving tussen *gender* en recht vindt eveneens haar oorsprong in de jaren zeventig. Vrouwelijke wetenschappers analyseerden de invloed van het recht op het leven van vrouwen en stelden de sociale ondergeschiktheid van vrouwen aan de kaak.¹² Hedendaagse auteurs die publiceren over *gender* en migratie moedigen aan een vergelijking tussen mannen en vrouwen te maken.¹³ Ook voor onderzoek naar nationaliteitswetgeving is dit verrijkend. Wetgeving kan vooronderstellingen met betrekking tot *gender* in juridische bepalingen gieten die mannen en vrouwen op een andere manier gebruik laten maken van rechten en blootstellen aan juridische uitsluiting.¹⁴ Nationaliteitswetgeving, meer in het bijzonder, bepaalt welke migrantenmannen en -vrouwen wanneer en onder welke voorwaarden door de natiestaat tot haar burgers worden gerekend.

Zo konden de gemengde huwelijken die Poolse soldaten en *Ostarbeiterinnen* sloten hun nationaliteit veranderen. De Belgische nationaliteitswetgeving was tot 1984 gebaseerd op een systeem van verwantschap waarbinnen de nationaliteit van de echtgenoot de nationaliteit van alle gezinsleden bepaalde en meervoudig nationaliteitsbezit niet toegelaten was (ook vele andere Westerse landen hanteerden dit systeem).¹⁵ Vrouwen werden verplicht hun oorspronkelijke nationaliteit in te ruilen voor die van hun echtgenoot. Algemeen wordt aangenomen dat dit verwantschapssysteem migrantenvrouwen in een voordelige positie plaatste, aangezien zij in tegenstelling tot migrantenmannen bij een gemengd huwelijk de nationaliteit van het vestigingsland verwierven. Deze observatie gaat echter voorbij aan een aantal contextspecifieke factoren. Ik meen dat onderzoekers een meer genuanceerd beeld kunnen schetsen van de voor- en nadelen die een gemengd huwelijk voor de nationaliteitsverwerving van migrantenmannen en -vrouwen schiep door aandacht te besteden aan vier bijkomende elementen. De vier elementen die belangrijk zijn binnen een contextspecifieke benadering zijn de rol van *gender* in

11. Frank Caestecker (ed.), *Huwelijksmigratie, een zaak voor de overheid?* (Leuven 2005); Anne Morelli, 'Nestore's wife? Work, family and militancy in Belgium', in: Donna Gabaccia en Franca Iacovetta (eds.), *Women, gender and transnational lives: Italian workers of the world* (Toronto 2002) 327-346.

12. Belgische vereniging van vrouwelijke juristen (ed.), *Ongelijkheden tussen man en vrouw in het Belgisch recht: balans en opties* (Antwerpen 1975); Kitty Calavita, 'Gender, migration, and law: crossing borders and bridging disciplines', *International Migration Review* (verder *IMR*) 40 (2006) 104-132, 108.

13. Ilse Lenz e.a., *Crossing borders and shifting boundaries*, vol. 11. *Gender, identities and networks* (Opladen 2002).

14. Zie ook de inleiding van dit themanummer.

15. Kif Augustine-Adams, 'Constructing Mexico: marriage, law and women's dependent citizenship in the late-nineteenth and early-twentieth centuries', *Gender & History* 18 (2006) 20-34, 21; Charles-Louis Closset, *Traité pratique de la nationalité belge* (Brussels 1970) 93-94; Geertje Mak, 'Seksueel vreemdelingenverkeer', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 101-122, 104.

de natiestaat, aandacht voor zowel de aankomst als het vestigingsproces van migrantenmannen en -vrouwen, aandacht voor het tweeledige karakter van nationaliteit en als laatste voor de geopolitieke situatie waarin de huwelijken plaatsvonden. In wat volgt wordt op deze vier elementen ingegaan.

De geschiedschrijving, ten eerste, heeft lang de ogen gesloten voor de invloed van *gender* op de vormgeving en functionering van natiestaten. Nira Yuval-Davis laat in haar boek *Gender & Nation* zien hoe aan het einde van de achttiende eeuw het model van de natiestaat werd ontworpen naar het beeld van de man en hoe vrouwen uit dit politiek project geschreven werden.¹⁶ Onderzoekers die de geschiedenis van de natiestaat bestuderen zonder aandacht te besteden aan de rol van *gender*, doen eigenlijk hetzelfde.¹⁷ Het huwelijk speelde een sleutelrol in het behoud van die natiestaat.¹⁸ Door het huwelijk worden de mogelijkheden van vrouwen beperkt omdat het huwelijkscontract hen ondergeschikt maakte aan hun echtgenoten. Zo werden volgens het Burgerlijk Wetboek van België mannen geacht hun echtgenotes te ‘beschermen’, terwijl vrouwen hun echtgenoten dienden te ‘gehoorzamen’ en verplicht zijn hen ‘te volgen’. Ook de economische verantwoordelijkheid voor het gezin viel de man toe, aangezien bijvoorbeeld het huwelijksvermogensrecht expliciet hem aanwees als beheerder van de familiebezittingen.¹⁹

Bij vrouwen, die gemengd huwden, bepaalde het verwantschapssysteem dat hun nationaliteit, en niet die van hun mannen, aan verandering onderhevig was. Dit toont opnieuw hoe natiestaten nationaliteit vooreerst aan mannen toeschreven.²⁰ Het verlies van de oorspronkelijke nationaliteit, alsook het feit dat hun kinderen niet hun nationaliteit, maar die van hun vader kregen, kon voor vrouwen een ontmoediging zijn gemengd te huwen.²¹

Historisch migratieonderzoek, ten tweede, concentreert zich veelal op de mogelijkheden die het vreemdelingenbeleid aan migrerende mannen en

16. Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation* (Londen 2003) 2.

17. Zie bijvoorbeeld Frank Caestecker en Andrea Rea, ‘De Belgische nationaliteitswetgeving in de twintigste eeuw. Een terugkeer naar de zelfbewuste natie of het koesteren van het wantrouwen?’, in: Marie-Claire Foblets, René Foqué en Michel Verwilghen (eds.), *Naar de Belgische nationaliteit. Een jaar toepassing van het nieuwe wetboek van de Belgische nationaliteit (wet van 1 maart 2000) / Devenir belge. Un an d’application du nouveau code de la nationalité belge (loi du 1 mars 2000)* (Brussel en Antwerpen 2001) 69-118; Randall Hansen en Patrick Weil, ‘Introduction: citizenship, immigration and nationality: towards a convergence in Europe?’, in: Randall Hansen en Patrick Weil (eds.), *Towards a European nationality: citizenship, immigration and nationality law in the EU* (Basingstoke 2001) 1-23, 1.

18. Carole Pateman, *The sexual contract* (Cambridge 1988) 155.

19. Jean Van Houtte, *Burgerlijk wetboek. Officieele tekst* (Brussel 1947⁴) 41-42 en 236.

20. Closset, *Traité pratique de la nationalité belge*, 36; Ann Marie Nicolosi, ‘“We do not want our girls to marry foreigners”: gender, race, and American citizenship’, *National Women’s Studies Association Journal* 13 (2001) 1-21, 8 en 17.

21. Betty de Hart, ‘Maria Toet en andere verhalen. De nationaliteit van de gehuwde vrouw en de constructie van de natiestaat’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (1999) 183-206, 185.

-vrouwen biedt bij aankomst, maar kijkt niet naar hun vestigingsproces.²² Bij aankomst lijken migrantenvrouwen in het voordeel omdat zij dankzij hun gemengde huwelijk de nationaliteit van het vestigingsland verwierven, terwijl migrantenmannen die alleen konden krijgen na een naturalisatieprocedure.²³ Maar het vreemdelingen- en het naturalisatiebeleid dienen twee verschillende doelen: het eerste bepaalt wie toegang krijgt tot het grondgebied van de natiestaat en het tweede maakt uit wie staatsburger kan worden. Dit is voor migrantenmannen en -vrouwen niet gelijk.²⁴ De voor- en nadelen van nationaliteitsverwerving voor gemengd gehuwde migrantenmannen en -vrouwen kunnen daarom alleen geëvalueerd worden wanneer niet alleen naar het migratieproces maar ook naar het vestigingsproces wordt gekeken.

Ten derde, vele studies zien nationaliteit alleen als een statuut dat door de natiestaat aan migranten wordt toegekend, en gaan niet in op de gevolgen van deze toekenning op hun dagelijkse leven.²⁵ Ook de bestaande studies over Poolse soldaten en *Ostarbeiterinnen* besteden hier nauwelijks aandacht aan.²⁶ Mensen kunnen in hun handelen het voorgeschreven nationaliteitsbeleid volgen, maar kunnen daar evengoed van afwijken, en dat kan voor

22. Nicola Piper, 'Gendering the Politics of Migration', *IMR* 40 (2006) 133-164, 135.

23. Dienne Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens: hoe Nederland omgaat met etnisch en religieus verschil* (Den Haag 2001²) 148.

24. Betty de Hart, *Onbezonnen vrouwen. Gemengde relaties in het nationaliteitsrecht en het vreemdelingenrecht* (Amsterdam 2003) 217-221.

25. Kathleen Canning en Sonya O. Rose, 'Gender, citizenship and subjectivity: some historical and theoretical considerations', *Gender & History* 13 (2001) 427-443, 428.

26. George Coudry, 'Le rapatriement des ressortissants soviétiques de 1945 à 1947, avatars de la réciprocité', *Guerres mondiales et conflits contemporains* 45 (1995) 119-140; Idem, 'Le regroupement des ressortissants soviétiques en France à la fin de la deuxième guerre mondiale: l'accord de Moscou du 29 juin 1945', *Guerres mondiales* 45 (1995) 105-131; Lieselotte Luyckx, *De gedwongen repatriëring van Sovjetburgers aan de vooravond van de Koude Oorlog (1944-1949)* (Licentiaatsverhandeling UGent 2005); Zbigniew Mieczkowski, *The soldiers of General Maczek in World War II* (Warschau 2004); Marian Omtzigt, 'Belastende bevrijding. Brabantse vrouwen en geallieerde militairen in het bevrijde Zuiden 1944-1945', *Klein Den Haag* 36 (1995) 41-47; Pavel Polian, *Žertvy dvuch diktatur. Žizn', trud, uniženie i smert' sovetskich voennoplennych i ostarbajterov na čužbine i na rodine* (Moskou 2002) 454-459; Feiko H. Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen uit Nederland 1944-1956. Mythe en Waarheid* (Amsterdam 2003) 176; Keith R. Sword, 'Their prospects will not be bright': British responses to the problem of the Polish 'recalcitrants' 1946-49', *Journal of Contemporary History* 21 (1986) 367-390; Roger Tavenier, 'Russen in België na 1945', in: Emmanuel Waegemans (ed.), *Russische beer en de Belgische leeuw: drie eeuwen Russische aanwezigheid in België* (Leuven 2005) 129-147; Cornée van Wageningen en Ryszard Żelichowski, 'Akcja rekrutacyjna wśród polskich żołnierzy i dipisów do pracy w kopalniach holenderskich w latach 1945-1948', *Przegląd Polonijny* 32 (2006) 1-34. Een uitzondering is Ingrid Harms, 'Russische Vrouwen in Nederland. Portret van de verloren dochters van vader Stalin', *Vrij Nederland* (1 maart 1986) 2-36.

migrantenmannen en -vrouwen tot andere voor- en nadelen leiden.²⁷ Wanneer gemengde huwelijken en nationaliteitsverwerving niet vanuit een *topdown*, maar vanuit een *bottom-up* perspectief, dus vertrekkend vanuit de ervaringen van de migranten zelf, worden onderzocht, kan ook hun invloed op de dagelijkse praktijken van migrantenmannen en -vrouwen worden aangetoond.²⁸

Wetenschappers, ten slotte, beperken zich in hun onderzoek naar *gender* en nationaliteit bij migranten meestal tot het land van vestiging.²⁹ Daarbij gaan ze er vanuit dat migranten de nieuwe nationaliteit (al dan niet gecombineerd met behoud van hun oorspronkelijke nationaliteit) wensen te verwerven. Die keuze is echter afhankelijk van de geopolitieke context waarin migranten leven. De Koude Oorlog schiep voor Slavische migranten in de Atlantische wereld een wettelijk kader waarin sommigen geneigd waren afstand te doen van een bepaalde nationaliteit. Niet alleen de mogelijkheid om een nationaliteit te verwerven, maar ook om zich ervan te ontdoen, bepaalt de keuzes van migrantenmannen en -vrouwen.

Dit artikel gebruikt het hier uiteengezette contextspecifieke analysekader om te tonen hoe vooronderstellingen met betrekking tot *gender* in het Belgische vreemdelingen- en naturalisatiebeleid de praktijken van Slavische migrantenmannen en -vrouwen tijdens de Koude Oorlog beïnvloedden en te laten zien welke socio-economische gevolgen dat met zich meebracht voor hun aankomst en vestiging. De studie maakt duidelijk dat verschillende situaties op verschillende momenten voordelig waren voor migrantenmannen of -vrouwen. Eerst gaat het artikel in op de aankomst van Poolse oudgedienden en *Ostarbeiterinnen* om vervolgens hun vestigingsproces onder de loep te nemen.

Aankomst: Poolse oudgedienden

Toen de divisie in Duitsland als bezettingsmacht opereerde, konden haar soldaten probleemloos naar België op vakantie komen. Het was niet ongebruikelijk dat zij in 1945 en 1946 met hun vooroorlogse Poolse paspoort in

27. Caestecker, 'Historiografie van de migratie', 14-16.

28. Ruth Lister, *Citizenship: feminist perspectives* (Basingstoke 1997) 3-4; Canning and Rose, 'Gender, citizenship and subjectivity', 430.

29. Robert A. Nye, 'Women, work and citizenship in France since 1789', *Gender & History* 19 (2007) 186-191; Pamela Beth Cliff, 'Imagining female citizenship in the "new Spain" gendering the democratic transition', 1975-1978', *Gender & History* 13 (2001) 498-523; Carl F. Stychin, 'A stranger to its laws': sovereign bodies, global sexualities, and transnational citizens', *Journal of Law and Society* 27 (2000) 601-625, 602.

België trouwden en hun echtgenote in afwachting van de demobilisatie bij haar ouders bleef inwonen.³⁰

Door hun huwelijk verwisselden de Belgische echtgenotes hun Belgische nationaliteit voor de Poolse, maar opvallend genoeg vroegen zij later allemaal hun Belgische nationaliteit terug. België had in 1922 Belgische bruiden het recht toegekend binnen de zes maanden na een gemengd huwelijk hun oorspronkelijke nationaliteit te herkrijgen en van de bij het huwelijk nieuw verworven nationaliteit af te zien.³¹ Aangezien de Belgische nationaliteitswetgeving bleef uitgaan van de eenheid van nationaliteit binnen het gezin en Belgische vrouwen in de regel alleen gebruik maakten van deze mogelijkheid wanneer hun bruidegommen vluchtelingen waren en dus geen nationaliteit bezaten, is het feit dat de vrouwen van Poolse staatsburgers hun oorspronkelijke nationaliteit terugvroegen uitzonderlijk.³² Het kan verklaard worden door de situatie waarin de soldaten zich bevonden aan de vooravond van de Koude Oorlog.

De Britse overheid besloot in 1946 de Eerste Poolse Pantserdivisie te ontbinden en moedigde de divisiesoldaten aan naar Polen terug te keren. Die voelden zich echter verraden door het Verdrag van Jalta, vreesden vervolging door het Poolse communistische regime en gingen nauwelijks op het voorstel in.³³ Daarop werd een *Polish Resettlement Corps* als onderdeel van het Britse leger in het leven geroepen, dat opleidingsprogramma's verzorgde om de soldaten voor te bereiden op een civiel leven in Groot-Brittannië. Deze mogelijkheid was voor divisiesoldaten minder rooskleurig dan ze op het eerste zicht leek, want de Poolse wet stipuleerde dat Poolse staatsburgers hun nationaliteit verloren zodra ze tot een vreemde troepenmacht gingen behoren. De prijs die divisiesoldaten betaalden om in het Westen te kunnen demobiliseren was de inwisseling van hun Poolse nationaliteit voor een *Displaced Persons* statuut uitgevaardigd door de Internationale Vluchtelingenorganisatie.³⁴

Toen divisiesoldaten dit vluchtelingenstatuut verwierven waren ze al getrouwd en hadden hun echtgenotes de Belgische nationaliteit reeds herkregen, waardoor de verandering geen gevolgen had voor de nationaliteit van hun echtgenotes. Dat alle vrouwen op deze inwisseling geanticipeerd hadden door hun oorspronkelijke nationaliteit terug te vragen, toont dat het statuut

30. Czesław Kajpus en Omer Van Dam, *Non omnis moriar. Het verhaal van Czesław Kajpus, officier bij de Eerste Poolse Pantserdivisie en de bevrijding van 1944* (Leuven 1996) 45-48; Ind. vrp. A 400922.

31. Charles-Louis Closset, *Traité de la nationalité en droit belge* (Brussel 2004²) 338; J. Maeckelberghe, 'Nationalité. Code de la nationalité', bijdrage op het symposium *L'Officier de l'Etat civil face aux nouvelles législations engendrées par l'évolution du droit familial* op 14 september 1988 in Marcinelle-Charleroi, 3; Mak, 'Seksueel Vreemdelingenverkeer', 104; Yuval-Davis, *Gender & Nation*, 79 en 104.

32. Closset, *Traité pratique de la nationalité belge*, 36.

33. Mieczkowski, *The soldiers of General Maczek*, 153.

34. Sword, 'Their prospects will not be bright', 372.

van de Poolse nationaliteit door de politieke spanningen aan geloofwaardigheid had ingeboet. Kortom, de Koude Oorlogscontext leidde ertoe dat oudgedienden met hun internationaal vluchtelingenstatuut minder rechten genoten dan hun Belgische echtgenotes. Dit was een situatie die indruiste tegen het idee van het verwantschapssysteem.

Door het vluchtelingenstatuut mochten oudgedienden dan wel hun burgerrechten verliezen, het vrijwaarde hen ook van repatriëring. De Belgische staat kon alleen *Displaced Persons* het land uitzetten wanneer die zich in een ander land dan hun geboorteland mochten vestigen.³⁵ Het feit dat oudgedienden getrouwd waren met Belgische staatsburgers maakte zo'n uitzetting moeilijk. Indien een vrouw haar uitgezette echtgenoot zou volgen, wat het huwelijksrecht haar gebood te doen, zou de Belgische staat een eigen staatsburger uitzetten. Het gemengde huwelijk verschaftte oudgedienden dus een voordeel dat andere vluchtelingen en migranten niet hadden.

Wat echter het vluchtelingenstatuut noch het gemengde huwelijk oudgedienden kon bieden, was het recht zich in België te vestigen. Eens gedemobiliseerd, moesten zij een Belgische werkgever bereid vinden hen gedurende twee jaar werkzekerheid te garanderen. Dit fiat leverde hen via het Ministerie van Arbeid een arbeidskaart op waarmee ze een voorlopige verblijfsvergunning van zes maanden kregen. Hun economische positie was dus bepalend voor hun verblijf.³⁶ Wettelijk gezien speelde voor het verkrijgen van verblijfsrecht hun gemengd huwelijk geen enkele rol, maar mijn analyse van vreemdelingendossiers en interviews maakt duidelijk dat het in de praktijk anders was. Alle oudgedienden die aan een geldige arbeidskaart kwamen, hadden een Belgische (toekomstige) echtgenote.³⁷

Bij nader inzien is dit niet onlogisch. Oudgedienden hadden hun schoolleeftijd in het leger doorgebracht en konden zelden een diploma voorleggen. Bovendien spraken ze geen Nederlands en kon hun demobilisatiepremie hen geen financiële onafhankelijkheid garanderen. Om aan een baan te geraken, dienden zij terug te vallen op het netwerk van hun echtgenotes. De meesten gingen als zelfstandige aan de slag in de zaak van hun schoonfamilie of kennissen. Indien een Belgische echtgenote een eigen zaak voerde, stond het Ministerie van Arbeid niet toe dat zij haar man in loondienst nam, maar eiste, conform het idee van mannelijke economische verantwoordelijkheid voor vrouw en gezin besloten in het huwelijksvermogensrecht, dat ze de zaak geheel of gedeeltelijk overdroeg aan haar echtgenoot.³⁸

35. Artikel 32 en 33 van de conventie van Genève over het statuut van vluchtelingen, door de Verenigde Naties goedgekeurd op 28 juli 1951.

36. Frank Caestecker, *Vluchtelingenbeleid in de naoorlogse periode* (Brussel 1992) 109.

37. Met uitzondering van Tomasz die bijna geadopteerd werd door een Belgische familie (Interview op 8.12.2005).

38. Ind. vrp. 2099264.

Niet alle oudgedienden waren tevreden met de beperkte werkmogelijkheden die het netwerk van hun echtgenotes hen bood, en sommigen kozen bijgevolg voor een bijscholing in het *Polish Resettlement Corps* in Groot-Brittannië.³⁹ De terugkeer na de opleiding naar België verliep minder vlot dan ze bij hun vertrek hadden verwacht. Waar zij de Belgische grenzen na de bevrijding als open hadden ervaren, voelden zij hoe die zich in het najaar van 1947 begonnen te sluiten.⁴⁰ Wie voor afvaart naar Groot-Brittannië over een geldige arbeidskaart had beschikt, mocht zich bij zijn echtgenote voegen. Wie een dergelijke kaart niet had, werd naar het mijnbekken gestuurd om er mee de Belgische kolenslag te realiseren.⁴¹ Het Belgische vreemdelingenbeleid wilde zoveel mogelijk migranten omdopen tot mijnwerker.⁴² Dat de Belgische echtgenotes, wier netwerk niet in staat was geweest hun oudgedienden een werkgarantie te verschaffen, hen naar de mijnbouw volgden, maakt duidelijk dat de werkmogelijkheden van hun mannen ook hun eigen positie beïnvloedden.⁴³

Die wederzijdse economische afhankelijkheid binnen de gemengde huwelijken verminderde als gevolg van een beleidsversoepling in het begin van de jaren vijftig. België kende in navolging van de Conventie van Genève aan alle *Displaced Persons*, die drie jaar op Belgisch grondgebied verbleven, een naar sector ongelimiteerde en in de tijd onbeperkte arbeidsvergunning toe, waardoor hun wettelijk statuut uitgroeide boven dat van andere migranten.⁴⁴

Voor oudgedienden had de vreemdelingenwetgeving economische, maar geen sociale gevolgen. Ondanks het feit dat de Belgische natiestaat hen niet tot haar burgers rekende, voelden oudgedienden zich opgenomen in hun directe omgeving. In tegenstelling tot de consensus in wetenschappelijke literatuur dat vreemde soldaten niet als welkome nieuwe burens worden gezien, wisten divisiesoldaten zich geaccepteerd.⁴⁵ Het merendeel vestigde zich in de bevrijde steden waar zij als bevrijder prestige genoten en bovendien hadden hun schoonvaders – opvallend genoeg – vaak gestreden in de Eerste Wereldoorlog. Die oud-strijders hadden de doortrekkende bevrijders graag een bed verschaft en zelfs hun dochters aangespoord met hen kennis te maken.⁴⁶

39. Ind. vrp. 2096475, 2194008, 2293440.

40. Ind. vrp. 2225180.

41. Alg. vrp. 347, 12.3.1948; Idem, 432.

42. Caestecker, *Vluchtelingenbeleid*, 67.

43. Ind. vrp. 2097894 en 2293440.

44. Caestecker, *Vluchtelingenbeleid*, 32-33 en 109.

45. Herman de Liagre Böhl, 'Zedeloosheid na de bevrijding: de omgang van vrouwen met Canadezen in de zomer van 1945', in: Jan-Willem Gerritsen en Geertruidis Cornelis de Vries (eds.), *Paniek in Nederland. Over sociale problemen en morele verontrusting* (Amsterdam 1992) 35-57; Sonya O. Rose, 'Sex, citizenship and the nation in World War II Britain', *American Historical Review* 103 (1998) 1147-1176, 1148 en 1175.

46. Interview met Waldek op 25.11.2005.

Het leidde er ook toe dat de huwelijken van Belgische dochters met Poolse soldaten niet als problematisch werden gezien.⁴⁷

Kortom, het verwantschapssysteem schreef vrouwen die een gemengd huwelijk aangingen voor hun oorspronkelijke nationaliteit in te ruilen voor die van hun echtgenoot. Hoewel de Belgische wetgeving hier in 1922 een uitzondering op had gemaakt, bleven Belgische vrouwen in de regel de nationaliteit van hun echtgenoot aannemen. Aan de vooravond van de Koude Oorlog wensten Belgische vrouwen na hun huwelijk echter opnieuw Belgische te worden en verloren Poolse soldaten hun Poolse nationaliteit. De mannen werden *Displaced Persons*, wat nadelig was omdat zij aan burgerrechten inboeten, maar wat hen ook vrijwaarde van repatriëring. Ofschoon de mannen in een situatie terechtkwamen waarin zij minder politieke en sociale rechten genoten dan hun echtgenotes, verwachtte het vreemdelingenrecht van hen de economische verantwoordelijkheid voor hun gezin te dragen. Het feit dat oudgedienden een arbeidskaart en verblijfsvergunning konden verwerven los van hun gemengd huwelijk geeft foutief de indruk dat zij deze verantwoordelijkheid onafhankelijk van hun echtgenotes konden garanderen, want in de praktijk waren zij op hun hulp aangewezen. Op sociaal vlak verhinderde het feit dat de gewezen soldaten de Belgische nationaliteit niet bezaten hun acceptatie in hun leefomgeving niet.

Aankomst: Ostarbeiterinnen

Ostarbeiterinnen kwamen in geringe aantallen aan vanaf het voorjaar van 1945 en reisden met hun partner rechtstreeks naar diens woonplaats.⁴⁸ In januari begon de Belgische staat hen in de gemeente van vestiging een voorlopige verblijfsvergunning uit te reiken.⁴⁹ Later vonden talrijke *Ostarbeiterinnen* een plaats op de repatriëringstransporten die het Belgische Commissariaat voor Repatriëring organiseerde om Belgische arbeiders uit Duitsland terug te brengen.⁵⁰ Bij aankomst werden deze vrouwen en hun partners ondervraagd. Alleen de vrouwen die een Duitse huwelijksakte konden voorleggen en wier echtgenoot niet verdacht werd van collaboratie, mochten hun man naar huis volgen. Deze vrouwen hadden door het huwelijk de Belgische nationaliteit verworven.

De ongetrouwde *Ostarbeiterinnen* werden overgebracht naar een repatriëringcentrum. Op de Conferentie te Jalta was besloten Sovjetburgers, die zich door oorlogsomstandigheden in andere landen bevonden, desnoods tegen

47. Interviews met Jacek op 6.12.2005 en Damian op 13.2.2006; Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens*, 305-307.

48. Alg. vrp. 373, 28.5.1945.

49. Alg. vrp. 813, 25.01.1945.

50. *Belgisch Staatsblad* 7.9.- 31.10.1944; Alg. vrp. 813, 'Rapport sur l'activité du Commissariat Belge au Rapatriement: 8 octobre 1944 - 25 juillet 1945'.

Ostarbeiterinnen poseren in 1943 in de Duitse stad Hagen. Naučno-Informacionnyj i prosvetitel'skij centr' Memorial, Fond 21, 43411 Sitnik Marija Frankowa: 'Foto v gorodi Gageni-Vest', 5.6.1943.

hun wil naar huis moesten worden gebracht. Net als Nederland en Frankrijk verbond België zich ertoe inlichtingen over Sovjetburgers door te spelen aan de Militaire Sovjetmissie en mogelijke repatrianten te verzamelen in repatriëringcentra.⁵¹ De repatriëringbevoegdheid zelf kwam toe aan de geallieerden.

Een Belgische jongeman kon zijn geliefde *Ostarbeiterin* in het repatriëringcentrum komen ophalen indien hij beschikte over een voorlopige verblijfsvergunning voor haar. Die werd door zijn gemeente uitgereikt wanneer hij beloofde in te staan voor haar levensonderhoud. Alleen met een voorlopige verblijfsvergunning op zak kon een *Ostarbeiterin* huwen. De jonge echtparen dachten dat het huwelijk het middel was om repatriëring te voorkomen, omdat de bruid de Belgische nationaliteit verkreeg.⁵²

Maar de nationaliteitswetgeving van de Sovjet-Unie ging, in tegenstelling tot het verwantschapssysteem, uit van de gelijkheid der sekse en stond niet toe dat een Sovjetvrouw door een gemengd huwelijk in een afhankelijkheidspositie ten opzichte van haar echtgenoot kwam te staan. Het Sovjetrecht verbood simpelweg alle gemengde huwelijken en erkende de nationaliteitswissel van *Ostarbeiterinnen* getrouwd met een Belg niet. Voor de Sovjetautoriteiten bleven *Ostarbeiterinnen* hun Sovjetburgerschap behouden, sterker, er bestond

51. Luyckx, *De gedwongen repatriëring*, 100-101.

52. Interview met Kelly op 7.2.2007.

niet eens een mogelijkheid hiervan afstand te doen.⁵³ Vrouwen geboren in de Sovjet-Unie waren Sovjetburger voor het leven en hun echtgenoten konden diezelfde nationaliteit niet verkrijgen. Hoewel het internationale recht voorschrijft dat bij meervoudige nationaliteit (waarvan hier bij de *Ostarbeiterinnen* in de praktijk sprake is) een Belg in België als Belgisch staatsburger gezien moet worden, hielden de Sovjets hier geen rekening mee. Ze waren nooit toegetreten tot de Conventie van Den Haag die in 1930 de internationale wettenanomalie inzake nationaliteit had opgelost.⁵⁴ Logischerwijze eiste de Militaire Sovjetmissie de repatriëring van alle *Ostarbeiterinnen*.

Ostarbeiterinnen waren niet bij machte deze repatriëring te voorkomen, maar de Belgische staat kon zijn kersverse staatsburgers wel in bescherming nemen. Belgische autoriteiten maakten in juni 1945 aan de Sovjetmissie duidelijk bereid te zijn de namen van verloofde *Ostarbeiterinnen* door te spelen, maar niet te dulden dat aan de vestiging van gehuwde vrouwen werd getornd.⁵⁵ Ook wensten zij vrouwen die minstens vijf maanden zwanger waren, zorg droegen voor een kind jonger dan achttien maanden, of in een penibele gezondheidstoestand verkeerden te vrijwaren van repatriëring.⁵⁶ Het belangrijkste criterium voor een *Ostarbeiterin* om te mogen blijven, was dus een huwelijk. De uitzonderingscriteria kunnen gemotiveerd worden vanuit humanitaire, maar ook deels vanuit nationale redenen. Vrouwen die kinderen van Belgische onderdanen ter wereld gingen brengen of dat al hadden gedaan, mochten blijven. Zij hadden hun steentje bijgedragen tot de biologische reproductie van de Belgische natiestaat.⁵⁷

Hoeveel namen van mogelijke repatrianten de Belgische staat doorgaf aan de Militaire Sovjetmissie is onbekend.⁵⁸ Het archief van de Vreemdelingenpolitie bezit één lijst met de namen van honderd *Ostarbeiterinnen*.⁵⁹ Ik analyseerde het profiel van deze *Ostarbeiterinnen* en trachtte te achterhalen wie de Belgische staat toeliet, voor wie de grenzen zich sloten en hoe *Ostarbeiterinnen* hiermee omgingen.

Onder deze 100 *Ostarbeiterinnen* telde ik 55 vrouwen die mochten blijven omdat ze tijdig een huwelijk aangingen. Opmerkelijk is dat zeven vrouwen

53. George Ginsburgs, *The citizenship law of the USSR* (Den Haag 1983) 52.

54. Alg. vrp. 1040, II.4.1949.

55. Alg. vrp. 373, 13.6.1945 en 21.6.1945.

56. Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (verder SOMA), Archief van het Commissariaat voor Repatriëring, AA 690 20 (2), 21.6.1945; In Nederland verklaarde het Militaire Gezag half juni alle gemengde huwelijken in Duitsland gesloten na mei 1940 ongeldig. In augustus 1945 kwam het hierop terug. Postma, 'De repatriëring van Sovjetonderdanen', 176.

57. Yuval-Davis, *Gender & Nation*, 26-38.

58. Luyckx spreekt van meerdere lijsten. Luyckx, *De gedwongen repatriëring*, 155.

59. Alg. vrp. 373, 15.6.1945. De lijst telt 231 namen. Het merendeel van hen waren Russische krijgsgevangenen.

niet trouwden met de man die ze in Duitsland hadden leren kennen, maar met iemand die zij in België volgens de Vreemdelingenpolitie via liederlijk gedrag en prostitutie hadden ontmoet.⁶⁰ Hoewel het aantal *Ostarbeiterinnen* dat in die dagen naarstig op zoek ging naar een huwelijkspartner klein is, beïnvloedde hun gedrag wel de publieke opinie over *Ostarbeiterinnen*. Zij werden oorlogshoeren en prostituees genoemd.⁶¹ Er waren 36 vrouwen die, omdat ze niet huwden, repatriëerd werden. Vijftien kwamen aan met een Belgische vriend, maar die kon geen papieren bemachtigen of hij wilde zijn leven niet met haar delen. Een aanzienlijk aantal, 21 om precies te zijn, migreerde zelfstandig naar België. Van de negen overigen is het lot onbekend.

De lijst telde twee vrouwen van wie de echtgenoot werd veroordeeld voor collaboratie, maar bij geen van beiden werd de Belgische nationaliteit vervallen verklaard of het huwelijk verplicht ontbonden.⁶² Het toont dat, hoewel de Belgische overheid bij aankomst in België huwelijken tussen collaboratieverdachten en *Ostarbeiterinnen* trachtte te verhinderen, er niet werd geprobeerd reeds gesloten huwelijken ongedaan te maken. Ook het nationaliteitsstatuut van echtgenotes van vrijwillige arbeiders, die door de burgerlijke zuivering in de naoorlogse jaren hun burgerrechten tijdelijk verloren, bleef buiten schot.⁶³

Van de 100 vrouwen waren er acht zwanger en hadden er acht een kind gekregen in Duitsland. Hoewel zij het recht hadden zich in België te vestigen, zijn alleen de gehuwden onder hen gebleven.⁶⁴ Zo was er een vrouw die met een zuigeling aankwam. Haar partner was al getrouwd, maar startte een echtscheidingsprocedure. Het meisje plaatste haar kind bij een verzorgster en ging inwonen als dienstbode om in haar onderhoud te kunnen voorzien. Ze is uiteindelijk niet getrouwd en koos in 1948 voor repatriëring samen met haar kind.⁶⁵

Zolang de geallieerden in de repatriëringcentra op de toepassing van de Belgische beschermingsmaatregelen voor *Ostarbeiterinnen* toezagen, kon hun naleving worden gegarandeerd. Die kwam onder druk te staan toen op het einde van juli 1945 de repatriëringopdracht van de geallieerden overgedragen werd op de Militaire Sovjetzending, zij het onder Belgische supervisie. De Belgische autoriteiten bleven bereid om alleen ongehuwde *Ostarbeiterinnen* over te leveren aan de Sovjetmissie, wat de Sovjets ertoe deed besluiten

60. Ind. vrp. 2025069, 2028168 en 2029566.

61. 'Een zeer actueel vraagstuk "duizenden Oekraïense meisjes kwamen naar België, duizenden katholieke jongens willen met hen trouwen"', *Gazet van Antwerpen* (11 september 1945) 1; Interviews met Amanda op 18.7.2006 en Kelly.

62. Ind. vrp. 2029624 en 2029890; SOMA, Index Staatsblad op vonnissen van processen tegen Belgen die tijdens Wereldoorlog Twee collaboreerden met de Duitse bezetter.

63. Luc Huyse en Steven Dhondt, *Onverwerkt verleden. collaboratie en repressie in België 1942-1952* (Leuven 1991) 25-28; Interview met Cindy op 6.2.2006.

64. Ind. vrp. 2029103.

65. Ind. vrp. 2072135.

zelfstandig de overige Sovjetburgers, de gehuwde vrouwen, te ronselen voor repatriëring.⁶⁶ Geruchten deden de ronde over een 'Russische' kapitein die zogenaamd vrouwen wilde inschrijven bij de Sovjetmissie, maar hen eigenlijk desnoods met geweld naar repatriëringcentra voerde.⁶⁷ Die centra ontpopten zich snel tot Sovjeteilandjes die alleen in theorie onder Belgisch toezicht stonden. Belgische autoriteiten keurden deze activiteiten af, maar vonden bij de Missie geen gehoor. Het hardhandige optreden van de Sovjetmissie bewoog de Belgische autoriteiten ertoe ook het lot van de verloofde *Ostarbeiterinnen* veilig te stellen door hen via een ondertekende intentieverklaring tot huwelijk te vrijwaren van repatriëring.⁶⁸ Verder wenste de Belgische overheid vooralsnog niet te gaan; de diplomatieke vrede moest bewaard worden om de positie van Belgische krijgsgevangenen in de Sovjet-Unie niet te verslechteren.⁶⁹ Toen het protest van Sovjetburgers internationaal gehoor vond en de Amerikanen in het najaar van 1945 besloten dat de repatriëring van Sovjetburgers alleen op vrijwillige basis mocht gebeuren, achtte België het mogelijk strenger op te treden tegen de Sovjetmissie en de Amerikaanse visie te onderschrijven.⁷⁰

Welk effect het Belgische beleid van 1945 had op huwende *Ostarbeiterinnen* maakte de Antwerpse casestudie duidelijk. Het snel wisselende beleid had geen invloed op hun huwelijkspatroon, dat tussen mei en oktober een stabiele trend vertoont. Dat beleid ziet zich wel vertaald in het gebruik van intentieverklaringen tot huwelijk vanaf september, alsook in het hoge aantal bij het huwelijk erkende kinderen en op dat moment geregistreerde zwangerschappen.⁷¹ Men zou kunnen denken dat de paren met kinderen geboren in Duitsland al in Duitsland vastbesloten waren te trouwen en daarom niet geholpen werden door de Belgische beschermingsmaatregelen, maar onder de zeven huwelijken gesloten in Duitsland bevindt zich maar één gezinnetje.⁷² De maatregelen hebben de vrouwen tijd gegeven om te huwen en hen zo behoed voor heropname in een repatriëringcentrum. De casestudie toont aan dat wanneer een *Ostarbeiterin* daar was aangekomen, er zo goed als geen weg terug bestond.⁷³ Dat moeten de vrouwen zelf ook geweten hebben, want zij die opgeroepen werden, verkozen onder te duiken.⁷⁴

66. Alg. vrp. 373, 25.7.1945; *Belgisch Staatsblad* 28.7.1945, 4832 en 5-6-7.8.1945, 4931.

67. Harms, 'Russische Vrouwen in Nederland', 18-20; Luyckx, *De gedwongen repatriëring*, 162-163; Postma, *De repatriëring*, 329.

68. SOMA, Archief van het Commissariaat voor Repatriëring, AA 105, 27.8.1945.

69. Luyckx, *De gedwongen repatriëring*, 170.

70. Postma, *De repatriëring*, 332.

71. Het huwelijk 1740 gesloten op 23.9.1945 te Antwerpen en het huwelijk 259 gesloten op 2.9.1945 te Deurne.

72. Het huwelijk op 14.5.1945, ingeschreven te Antwerpen onder het nummer 138.

73. Met uitzondering van de echtgenoten uit huwelijk 1562 gesloten te Antwerpen op 9.9.1945 en huwelijk 323 gesloten op 21.10.1945 te Berchem.

74. De echtgenote uit huwelijk 280 gesloten op 4.10.1945 te Borgerhout.

Met de omschakeling naar uitsluitend vrijwillige repatriëring aan het einde van 1945 waren niet alle problemen van de baan. Door het verschillende rechtsstatuut van man en vrouw konden gehuwde echtparen uit elkaar getrokken worden wanneer zij naar de Sovjet-Unie wilden gaan. De mannen mochten niet mee vertrekken, omdat hun gemengde huwelijk door het Sovjetrecht niet erkend werd. Wanneer vrouwen daarop zelfstandig naar huis wilden vertrekken, vroeg de Sovjetambassade hen afstand te doen van hun Belgische nationaliteit, maar daarvoor hadden ze volgens de Belgische wetgeving de goedkeuring van hun echtgenoot nodig.⁷⁵ Het feit dat de meeste mannen die weigerden te geven, maakte hun vertrek echter niet onmogelijk. De Sovjetambassade hielp vrouwen die zich in een repatriëringcentrum meldden te ontsnappen door hen naar de grens te voeren en hen daar alleen hun Sovjetpaspoort te laten tonen, zodat niemand vermoedde dat zij tevens Belgische onderdanen waren.⁷⁶ Aan deze situatie kwam een eind toen in 1949 in een repatriëringcentrum een Belgische directeur aangesteld werd die de opvang van Belgische onderdanen verbood.⁷⁷

De criteria tot vestiging waren voor oudgedienden en *Ostarbeiterinnen* erg verschillend. Oudgedienden moesten bewijzen dat ze voor de Belgische economie van nut waren, terwijl *Ostarbeiterinnen* een Belgische onderdaan moesten huwen, een kind met de Belgische nationaliteit dienden te baren of erg verzwakt moesten zijn. In tegenstelling tot oudgedienden, ontvingen *Ostarbeiterinnen* dankzij hun gemengd huwelijk de Belgische nationaliteit. Dit lijkt een voordeel, maar het maakte hen ook afhankelijk van hun echtgenoten ten eerste omdat het jawoord van mannen voor hen het criterium was om te mogen blijven en ten tweede omwille van de aard van het huwelijkscontract. Hoewel oudgedienden in de praktijk ook afhankelijk waren van het netwerk van hun echtgenotes, plaatste het huwelijkscontract hen niet in een onderdanige positie.

De nationaliteitswissel liet *Ostarbeiterinnen* niet toe af te zien van hun Sovjetburgerschap, zelfs indien ze dit wilden. Zowel de tegenstrijdigheden tussen het Westerse verwantschapssysteem en het gelijkheidssysteem dat in de Sovjet-Unie gehanteerd werd, als het belang van goede diplomatische contacten tussen België en de Sovjet-Unie zorgden ervoor dat de Belgische staat op zijn eigen grondgebied niet altijd (gehuwde) *Ostarbeiterinnen* tegen repatriëring kon beschermen. Oudgedienden daarentegen, die hun Poolse nationaliteit waren kwijtgespeeld en niet de Belgische nationaliteit, maar een *Displaced Persons* statuut bezaten, hoefden geen repatriëring te vrezan. Er is nog een verschil tussen de Poolse oudgedienden en de *Ostarbeiterinnen*. Ofschoon de oudgedienden door de Belgische staat niet tot zijn burgers

75. Ind. vrp. 2393073.

76. Ind. vrp. 2027856 en 2028415.

77. Alg. vrp. 1040, 13.4.1949.

werden gerekend, voelden zij zich geaccepteerd in hun omgeving, terwijl Belgische *Ostarbeiterinnen* niet geaccepteerd werden omdat ze gecategoriseerd werden als oorlogshoeren en prostituees.

Ostarbeiterinnen mochten in het voordeel zijn omdat ze dankzij hun huwelijk de Belgische nationaliteit verwierven, de gevolgen die deze huwelijken in de praktijk met zich meebrachten vielen niet noodzakelijk voordeliger voor hen uit. Wanneer aandacht wordt besteed aan de rol van *gender* in het huwelijkscontract, het tweeledige karakter van nationaliteit en de geopolitieke situatie waarin oudgedienden en *Ostarbeiterinnen* leefden, zien we dat hun gemengde huwelijken verschillende mogelijkheden en beperkingen schieden die in de meeste gevallen voor *Ostarbeiterinnen* minder voordelig uitvielen dan voor oudgedienden.

Vestiging: Poolse oudgedienden

In de loop der jaren ruilden alle oudgedienden hun vluchtelingenstatuut in voor de Belgische nationaliteit. Een analyse van hun naturalisatieverloop laat zien wanneer en waarom oudgedienden Belg werden en doet ons stilstaan bij hun beweegredenen tot naturalisatie en de manier waarop zij met de Belgische nationaliteit omgingen.

Poolse oudgedienden tijdens de jaarlijkse plechtigheid op het Pools militair kerkhof te Lommel (30 oktober 2005). Foto van de auteur.

Om in aanmerking te komen voor naturalisatie moesten oudgedienden minstens vijf jaar in België wonen.⁷⁸ Voor alle oudgedienden duurde het naturalisatieonderzoek twee tot drie jaar. Het naturalisatieverloop in de 52 geraadpleegde dossiers vertoont een zogenaamd normale verdeling, met de eerste toekenningen in 1954 en de laatste in 1984 en een top in de periode tussen 1958 en 1963, waarin de helft van de naturalisaties werd toegekend.

In de beginjaren dienden individuele oudgedienden vanuit een geïsoleerde positie hun aanvraag in. Pas toen in 1957 het Belgisch Patriottisch Comité van Sint-Niklaas in naam van twintig oudgedienden een groepsaanvraag stuurde, kwamen de aanvragen van oudgedienden op gang.⁷⁹ In navolging van de groepsaanvraag appliqueerden individuen uit Sint-Niklaas en omliggende dorpen zelfstandig. Waarschijnlijk informeerden zij zich bij oudgedienden die de procedure reeds hadden doorlopen. Vanaf het midden van de jaren zestig kwamen minder naturalisatieaanvragen binnen, maar ze kwamen nu wel van over het hele vestigingsgebied van oudgedienden.

Alle oudgedienden kregen vrijwel probleemloos de Belgische nationaliteit toegekend. Slechts bij twee personen werd de nationaliteitstoe wijzing uitgesteld maar niet afgewezen, omdat ze in ernstige mate de Belgische wet hadden geschonden.⁸⁰ Het laat zien dat een strafblad de Belgische nationaliteitstoe kenning niet onmogelijk maakte. Tijdens de procedure werd de economische draagkracht van oudgedienden en hun gezinnen nagegaan. Het was een criterium, maar hoog werden de verwachtingen niet gesteld. Zo vormde een dubieuze waardeschatting van een zaakvoerder die zijn schoonzoon nooit officieel een loon had uitbetaald geen probleem.⁸¹ Een aantal oudgedienden kreeg zelfs vrijstelling van registratiekosten vanwege hun beperkte inkomen.⁸² Voor één oudgediende was de naturalisatieaanvraag het moment om na vijftien jaar af te zien van zijn schuilnaam. De man was gedeserteerd uit het Duitse leger en had zich in de divisie uit veiligheidsoverwegingen een valse identiteit aangemeten. Bij het vooruitzicht de Belgische nationaliteit te verwerven heeft hij zich wellicht veilig genoeg gevoeld afstand te doen van dat verleden en misschien wist hij ook dat de toewijzing van de Belgische nationaliteit op basis van een valse naam zijn naturalisatie ongeldig zou maken.

Vrijstelling van registratiekosten kon ook worden verleend wanneer een persoon zich verdienstelijk had gemaakt voor het Belgische vaderland. Dat privilege was in de eerste fase van het naturalisatieverloop weggelegd voor Poolse Volksduitsers die zich na desertie uit het Duitse leger kortstondig in een Belgische ondergrondse beweging hadden geëngageerd alvorens ze zich

78. *Belgisch Staatsblad* 17.12.1932.

79. Natdos. 25186.

80. Natdos. 26719 en 25186.

81. Natdos. 23401.

82. Natdos. 22221 en 25175.

bij de passerende divisie voegden.⁸³ Uit interviews blijkt dat deze mannen vandaag hun verzetsactiviteit zien als een onbelangrijke overgangsfase.⁸⁴ Maar aangezien Belgen nauwelijks gevochten hadden op Belgisch grondgebied, was het verzet voor de Belgische natiestaat lang de enige bron van nationale oorlogserkenning.⁸⁵

De oproep van het Belgisch Patriottisch Comité heeft hierin verandering gebracht. De deelname van de divisie aan de bevrijding van België werd vanaf 1960 een argument in de toekenning van deze vrijstelling.⁸⁶ Voormalig lidmaatschap van de divisie stond niet automatisch gelijk met verdienstelijk gedrag tijdens de oorlog. In de dossiers van de groepsaanvraag werd nauwgezet nagegaan welke activiteiten oudgedienden in de divisie hadden verricht. Oudgedienden die enkel in Nederland hadden meegevochten of deel uitmaakten van de reserve-eenheden werden uitgesloten.⁸⁷ Opmerkelijk is dat een Poolse Volksduitsler in die jaren zijn registratiekosten moest betalen. De man was gedeserteerd in Noord-Afrika en had dus niet tot het Belgische verzet behoord, maar had wel Vlaamse steden mee helpen bevrijden. In zijn dossier wordt niet geëxpliciteerd waarom de man niet kon genieten van de vrijstelling, maar aangezien vrijstellingen omwille van een beperkt inkomen duidelijk vermeld werden en tijdens deze periode in de naturalisatiedossiers ieders oorlogsverleden werd uitgespit, doet het de wenkbrauwen fronsen. Het lijkt alsof zijn engagement in het Duitse leger een struikelblok vormde, terwijl dat niet zo was voor soldaten met een kort Belgisch weerstandsverleden.⁸⁸ Toen vanaf 1964 het aantal aanvragen terugliep, werd de specifieke rol van oudgedienden in de divisie niet meer nagegaan. Iedere oudgediende had nu recht op vrijstelling van registratiekosten.

De redenen die oudgedienden opgaven om Belg te worden waren in de aanvraagformulieren anders dan in de interviews. Op de officiële documenten schreven ze dat een naturalisatie hun rechten uitbreidde. Zo vervielen de hoge kosten van een arbeidsvergunning en kon men aanspraak maken op verbouwingssubsidies.⁸⁹ Tijdens de interviews kwamen twee andere argumenten naar voren. Als ik een oudgediende vroeg: ‘Wanneer bent u Belg geworden?’ antwoordde die: ‘Wanneer ben ik de eerste keer naar Polen gegaan?’ De Belgische nationaliteit was voor vele respondenten voorwaarde

83. Natdos. 24464 en 23495.

84. Natdos. 23495 en 25552.

85. Pieter Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 2000) 5.

86. Natdos. 25552, 25827, 26475, 29103.

87. Natdos. 27455 en 27974.

88. Natdos. 27883. De Belgische jurist Michel Verwilghen heeft al eerder de subjectiviteit waarmee naturalisatiedossiers in de jaren zestig werden behandeld aangekaart. Michel Verwilghen, *Le code de la nationalité belge* (Brussel 1985) 178.

89. Natdos. 22307 en 25552.

om naar Polen te kunnen reizen. Zij hadden de wildste geruchten opgevangen over het lot van teruggekeerde strijdmakkers en durfden pas naar Polen vertrekken met de zekerheid dat zij dankzij hun Belgische nationaliteit aanspraak konden maken op rechtsbescherming. Als *Displaced Persons* werden de oudgedienden niet geacht hun geboortestreek te bezoeken en indien zij dat wel deden, degradeerden ze van politiek vluchteling tot vreemdeling.⁹⁰ Werden oudgedienden dus daarom Belgen? Was naar Polen reizen een reden die ze niet op hun naturalisatieaanvraag durfden vermelden tijdens de Koude Oorlog? Of gebruiken oudgedienden vandaag het argument dat het in Polen 'gevaarlijk' was om hun nationaliteitsaanvraag te romantiseren, terwijl hun echte redenen indertijd pragmatischer waren?⁹¹

Toen ik de gegevens van de naturalisatietoekenningen legde naast de ledenlijsten van oudgediendenverenigingen, realiseerde ik me dat de getuigenissen van oudgedienden niet alleen op romantiek berusten. Het naturalisatieverloop van leden uit anticommunistische organisaties en organisaties die in contact stonden met het Poolse consulaat loopt gelijk, maar wie in deze laatste actief werd, deed dit nadat hij de Belgische nationaliteit had aangenomen. In tegenstelling tot wat documenten van het Poolse consulaat laten uitkomen, werkte dat consulaat dus bij uitstek samen met genaturaliseerde Belgen.⁹² Het maakt duidelijk dat oudgedienden ervan overtuigd waren dat het Belgische paspoort hen niet alleen in Polen, maar ook op Belgisch grondgebied bescherming bood.

Een tweede motief om Belg te worden, dat ik tijdens interviews tegenkwam, was hun zoon de mogelijkheid te bieden zijn legerdienst te vervullen. In België dienden tot in de jaren negentig alle jonge mannen die de Belgische nationaliteit bezaten een jaar legerdienst te vervullen. Voor mensen met een vluchtelingen- of vreemdelingenstatuut gold die verplichting niet. De kinderen van oudgedienden konden de Belgische nationaliteit verwerven dankzij de naturalisatie van de vader of die zelfstandig aanvragen vanaf hun zestiende, maar in de praktijk bleek niet iedereen van deze laatste optie op de hoogte. Enkele respondenten legden een causaal verband tussen hun nationaliteitsverwerving, die van hun zoon en diens Belgische legerdienst, zoals deze oudgediende: 'Onze zoon werd Belg als ik Belg geworden ben, want die heeft zijn legerdienst gedaan'.⁹³ Voor deze oudgedienden was het belangrijk dat wanneer iemand staatsburger werd, hij ook bereid was zijn plicht voor dat 'vaderland' te vervullen.⁹⁴

90. Natdos. 35551 en 31688.

91. Interview met Jacek.

92. Archief van het Poolse Ministerie van Buitenlandse Zaken, Consulair Departement, zie bijvoorbeeld 13/73 Raport konsularny za 1969r.

93. Interview met Damian.

94. Interview met Andrzej op 7.11.2005 en Tomasz.

Dankzij de nationaliteitstoekenning konden oudgedienden deelnemen aan gemeenteraadsverkiezingen, maar een stem uitbrengen bij nationale verkiezingen alsook politieke kandidaatstelling bleef uitgesloten. Tot 1984 kende België immers twee naturalisatieprocedures. De meeste migranten kozen, zoals de oudgedienden, voor de gewone naturalisatie. Wanneer ze echter van dezelfde rechten wilden genieten als Belgische staatsburgers, dienden ze de weinig toegekende en veel duurdere staatsnaturalisatie aan te vragen.⁹⁵ Oudgedienden deden dat slechts vanaf het einde van de jaren zeventig met de eerste rechtstreekse verkiezingen voor het Europese Parlement van 1979 in het vooruitzicht.⁹⁶ Dat was geheel overbodig, want de kieswet van 5 mei 1976 had hen reeds Europees stemrecht toegekend.⁹⁷ De nieuwe nationaliteitswet van 1984 maakte een einde aan de gewone naturalisatie en stelde alle genaturaliseerde oudgedienden automatisch gelijk met Belgische staatsburgers.⁹⁸

Oudgedienden moesten aan andere criteria voldoen om in België te mogen verblijven dan om de Belgische nationaliteit te kunnen verwerven. Tijdens de naturalisatieprocedure werd hun economische draagkracht mild beoordeeld en vormde enkel een strafblad een reden tot uitstel. Net als toen zij aankwamen, speelden hun gemengde huwelijken geen rol. Maar waar oudgedienden bij aankomst afhankelijk waren van de netwerken van hun echtgenotes om aan werk te geraken, konden ze nu de naturalisatiecriteria onafhankelijk vervullen. Tijdens de goedkeuring tot naturalisatie legde het Ministerie van Binnenlandse Zaken de nadruk op de vrijstelling van registratiekosten omwille van militaire verdiensten voor het Belgische vaderland. Enkele oudgedienden legden tijdens de interviews een verband tussen hun nationaliteit en de verdediging van het 'vaderland' wanneer ze spraken over de legerdienst van hun zoons. Voor de meeste oudgedienden echter, waren de redenen om Belg te worden pragmatischer van aard. Op hun aanvraagformulieren schreven ze dat ze hun rechten wilden uitbreiden, maar in interviews vertellen ze dat ze naar Polen wilden reizen.

Vestiging: Ostarbeiterinnen

Het nationaliteitsstatuut van sommige *Ostarbeiterinnen* en hun echtgenoten veranderde gedurende hun vestigingsproces omdat ze naar de Sovjet-Unie verhuisden. Ik toon hier welke keuzes *Ostarbeiterinnen* en hun echtgenoten maakten en welke gevolgen dat voor hen had.

Aan de repatriëring van *Ostarbeiterinnen* kwam een eind toen in 1950 contacten tussen Oost en West bevroren. Dat veranderde toen, na de dood

95. Closset, *Traité de la nationalité en droit belge*, 308.

96. Natdos. 71260, 65763, 67441; 'Poolse oud-strijders in ons land nog niet aan de bak', *De Nieuwe Gazet* (19 maart 1981).

97. *Belgisch Staatsblad* 29.7.1976.

98. *Idem* 12.7.1984.

van Stalin, een Sovjetdecreet werd uitgevaardigd dat geëmigreerde Sovjetburgers toestond op vakantie te komen.⁹⁹ Het bilaterale culturele akkoord van 1956 concretiseerde dit voor emigranten in België.¹⁰⁰ In navolging van het akkoord kwam de Belgische overheid met de grootste migrantenorganisatie van *Ostarbeiterinnen* in België, de Vereniging voor Sovjetburgers, overeen dat *Ostarbeiterinnen* naar hun geboortestreek op vakantie konden gaan, indien de vereniging haar samenwerking met de Belgische Communistische Partij stopzette en ophield communistische propaganda te verspreiden.¹⁰¹ De Belgische autoriteiten stelden dus dat enkel *Ostarbeiterinnen* die zich in België niet communistisch-politiek engageerden naar huis konden reizen. Het behoud van de Belgische nationaliteit werd echter niet betwijfeld.

Dat was wel zo indien *Ostarbeiterinnen* zich in de Sovjet-Unie wilden vestigen. Net als op het einde van de jaren veertig konden zij vrijwillig vertrekken door met toelating van hun echtgenoten afstand te doen van de Belgische nationaliteit. Wanneer die weigerden, konden ze scheiden. De Antwerpse casestudie toont aan dat 10 van de 79 koppels tijdens hun vestigingsproces scheidden, en dat de helft daarvan dat deed medio de jaren negentienvijftig. Het merendeel van de naar schatting 40 vrouwen die België verlieten was inderdaad gescheiden.¹⁰² De echtgenoten besloten ook of kinderen hun moeders mochten vergezellen. Wanneer zij weigerden, schrok de Sovjetambassade er echter niet voor terug vrouwen en kinderen stiekem de grens over te helpen.¹⁰³

In tegenstelling tot de situatie tijdens het Stalinisme, konden nu dankzij het akkoord ook de echtgenoten van Sovjetburgers zich in de Sovjet-Unie vestigen indien zij afzagen van hun Belgische nationaliteit en de Sovjetnationaliteit aannamen.¹⁰⁴ Ten minste tien koppels besloten samen België te verlaten, maar het merendeel van de mannen is het in de Sovjet-Unie niet goed gekomen. Al in 1957 smeekten vijf mannen de Belgische Ambassade in Moskou terug te mogen keren. Zij waren stomverbaasd te horen bij vertrek afstand te hebben gedaan van de Belgische nationaliteit. Aangezien zij enkel Russische documenten hadden ondertekend, hadden ze hierbij niet stilgestaan. Omdat de mannen nooit bij een Belgische officiële instantie om een afstandname van hun Belgische nationaliteit hadden gevraagd, besloten de

99. Ginsburgs, *The citizenship*, 63.

100. Mark Van den Wijngaert en Lieve Beullens (eds.), *Oost West West Best. België onder de Koude Oorlog (1947-1989)* (Tielt 1997) 22.

101. Het archief van de vereniging is verloren. Interview met de bestuursleden Amanda en Elly op 2.1.2007.

102. De onvolledige cijfers van de vreemdelingenpolitie vertellen dat er in 1955 20 vrouwen en kinderen vertrokken, in 1956 19 mensen, in 1957 één persoon (weinig waarschijnlijk), in 1958 61 en in 1959 7. Alg. vrp. 1040, Rapatriement Russes.

103. Ind. vrp. 2041765.

104. Ind. vrp. A345960.

Belgische autoriteiten deze nietig te verklaren en hen te laten terugkeren.¹⁰⁵ In tegenstelling tot de Belgische, schreef de Sovjetwetgeving immers niet voor dat echtgenoten enkel het land konden verlaten indien hun partner daarmee instemde. De mannen konden bijgevolg zelfstandig beslissen te vertrekken. De *Ostarbeiterinnen* die samen met hun echtgenoot terugkeerden, hadden op basis van hun huwelijk eveneens recht op nietigverklaring van de verloren Belgische nationaliteit. Gescheiden vrouwen konden ook terugkeren, maar zij dienden via een herkrijgingprocedure bij de Rechtbank van Eerste Aanleg opnieuw de Belgische nationaliteit te verwerven.¹⁰⁶

De wens naar 'huis' te gaan motiveerde zowel oudgedienden als *Ostarbeiterinnen* om hun nationaliteit te veranderen. Oudgedienden waren bang Polen te bezoeken zonder aanspraak te kunnen maken op de Belgische rechtsbescherming waarvan zij als Belgische staatsburgers konden genieten, en *Ostarbeiterinnen* die zich in de Sovjet-Unie wilden vestigen moesten daarvoor afzien van de Belgische nationaliteit. Oudgedienden verwierven de Belgische nationaliteit vrij gemakkelijk en het feit dat zij gemengd gehuwd waren, speelde in de naturalisatieprocedure geen rol. Ook bij *Ostarbeiterinnen* lijken hun gemengde huwelijken niet van belang, aangezien zij na een echtscheiding zelfstandig konden kiezen de Belgische nationaliteit te behouden dan wel er afstand van te doen om naar de Sovjet-Unie te emigreren en zij zelfstandig een procedure konden starten om de Belgische nationaliteit te herwinnen nadat ze van de Sovjet-Unie terug naar België waren verhuisd. Toch zijn deze twee laatste praktijken het gevolg van het Westerse verwantschapssysteem. De casestudie toont dat *Ostarbeiterinnen* scheidde om de toestemming van hun echtgenoot het land te mogen verlaten te omzeilen. In tegenstelling tot het Sovjetrecht, creëerde het Belgische recht dus een juridische afhankelijkheid van één partner ten opzichte van de ander.¹⁰⁷ De tweede praktijk is een uiting van de afhankelijkheid van de vrouw binnen het verwantschapssysteem. *Ostarbeiterinnen* die met hun mannen vanuit de Sovjet-Unie terugkeerden, konden dankzij hun man de Belgische nationaliteit behouden terwijl alleenstaanden ze dienden te herkrijgen.

Conclusie

Het artikel heeft laten zien dat er zowel in het beleid als in de praktijk onderscheid werd gemaakt tussen migrantenmannen en -vrouwen. Het Belgische vreemdelingen- en nationaliteitsbeleid bevestigden de heersende gender-

105. Ind. vrp. 2048604, 14.6.1956.

106. In Nederland moesten terugkerende mannen het Nederlands burgerschap opnieuw aanvragen. Harms, 'Russische vrouwen', 33.

107. Closset, *Traité de la nationalité en droit belge*, 338; Ginsburgs, *The citizenship*, 334.

vooronderstellingen van mannelijke onafhankelijkheid en vrouwelijke afhankelijkheid. Bij een gemengd huwelijk ruilden vrouwen immers hun oorspronkelijke nationaliteit in voor die van hun echtgenoot. Bovendien was het model van de natiestaat, en dus ook van haar lidmaatschap, ontworpen naar het beeld van de man en bezegelde het huwelijkscontract de daaruit voortvloeiende ondergeschiktheid van de vrouw. Om in België te kunnen blijven, vereiste het beleid dat oudgedienden de Belgische economie van nut waren, en dat *Ostarbeiterinnen* huwden, kinderen baarden of ziek waren. De genderopvattingen in de Belgische wetgeving leidden er ook toe dat oudgedienden tijdens hun vestigingsproces het lidmaatschap tot de Belgische natiestaat in de vorm van de Belgische nationaliteit konden verwerven op basis van criteria die ze zonder de hulp van hun echtgenotes konden vervullen, terwijl *Ostarbeiterinnen* afhankelijk bleven van hun echtgenoten.

In de praktijk, echter, waren oudgedienden afhankelijk van het netwerk van hun echtgenotes om aan werk te geraken en dus in België te kunnen blijven. Die echtgenotes waren er bovendien niet mee gediend door huwelijk de Poolse nationaliteit te hebben verworven omdat die aan de vooravond van de Koude Oorlog aan geloofwaardigheid had ingeboet en ze vroegen bijgevolg hun Belgische nationaliteit terug. Het feit dat oudgedienden daardoor minder politieke en sociale rechten genoten dan hun echtgenotes staat in schril contrast met het idee van mannelijke verantwoordelijkheid en lijkt daarom voor hen nadelig, maar het vrijwaarde hen ook van repatriëring. Het huwelijkscontract schreef immers vrouwen voor hun echtgenoten te volgen, en de Belgische staat zou haar eigen burgers niet uitzetten. *Ostarbeiterinnen*, daarentegen, konden soms niet van bescherming tegen repatriëring genieten omdat de Sovjet-Unie uitging van de gelijkheid der sekse en niet toestond dat vrouwelijke Sovjetburgers hun Sovjetburgerschap verloren ten gevolge van een gemengd huwelijk. De Militaire Sovjetmissie in België bleef daarom de gehuwde *Ostarbeiterinnen* als Sovjetburgers beschouwen en de Belgische staat kwam, uit bezorgdheid voor zijn goede diplomatieke contacten, niet tussenbeide wanneer de Sovjetmissie deze kersverse Belgische staatsburgers repatriëerde.

Ook op sociaal vlak vallen de gevolgen van de genderspecifieke Belgische nationaliteitswetgeving niet altijd eenvoudigweg uit het beleid af te lezen. Zo belemmerde het feit dat de Belgische natiestaat oudgedienden aanvankelijk niet tot haar burgers rekende, immers geenszins hun acceptatie in hun omgeving. Bij *Ostarbeiterinnen*, daarentegen, is er wel een verband tussen die wetgeving en de categorisering door hun omgeving. De druk op *Ostarbeiterinnen* om te huwen bracht sommigen ertoe naarstig op zoek te gaan naar een partner. Hoewel het aantal vrouwen dat dat deed beperkt bleef, leidde het wel tot een afkeurende categorisering als oorlogshoertjes voor de hele migrantengroep.

Het onderscheid tussen migrantenmannen en -vrouwen in beleid en praktijk leidde dus in de meeste gevallen tot situaties die voordeliger waren

voor Poolse oudgedienden dan voor *Ostarbeiterinnen*. Deze conclusie verwerpt daarmee het algemene beeld in wetenschappelijke literatuur dat een gemengd huwelijk voordelig was voor migrantenvrouwen, aangezien zij in tegenstelling tot migrantenmannen de nationaliteit van het vestigingsland verwierven. Onderzoekers moeten dus kijken naar de context waarin mensen leefden om de voor- en nadelen die gemengde huwelijken voor migrantenmannen en -vrouwen schiepen te bepalen. Het contextspecifieke analysekader, uitgewerkt in dit artikel, kan daartoe een hulp zijn. Verschillende factoren, de rol van gender in de natiestaat en de aard van het huwelijkscontract, het vreemdelingenbeleid en de nationaliteitswetgeving van België, het tweeledige karakter van nationaliteit en de geopolitieke context, vormen een kader van (soms) tegenstrijdige mogelijkheden dat voor mannen en vrouwen verschillende voor- en nadelen schept.

Over de auteur

Machteld Venken (1980) is licentiate in de Oost-Europese Talen en Culturen (Leuven) en Master in Transition Economics (Krakau). Zij werkt aan een proefschrift over Slavische migranten in België aan de Onderzoekseenheid Moderniteit en Samenleving 1800-2000 van de KU Leuven. Zij publiceerde over het collectieve geheugen van Poolse soldaten in Przegład Polonijny (september 2007) en over Oekraïense migranten in België samen met Professor Idesbald Goddeeris in *Journal of Ukrainian Studies* (december 2006).

E-mail: machteld.venken@arts.kuleuven.be